

Mlynárstvo na strednom Pohroní v stredoveku a na začiatku novoveku

Pavol Maliniak

Fenomén mlynov, mlynárov a nadväzujúci súbor otázok spojených s touto problematikou tvorí samostatnú bádateľskú tému na pomedzí hospodárskych, sociálnych a kultúrnych dejín, ale aj dejín techniky, historickej geografie a tiež historickej ekológie. Mlyn a vodné koleso, považované za prvé zariadenie či dokonca stroj rozšírený od stredoveku, sa stali v uplynulých desaťročiach v stredoeurópskom priestore predmetom intenzívneho záujmu historikov. K prvým syntetickým prácam, dôležitým aj pre poznanie mlynov v domácom prostredí, patrí maďarská monografia Pála Pongrácza. Priniesla cenné poznatky najmä o technike obilných mlynov, ale aj o papierenských mlynoch, pílach, veterných mlynoch a hámroch.¹ Za najkomplexnejšiu prácu domáceho bádania možno zrejme označiť štúdiu etnografa Jána Hanušina uverejnenú v Slovenskom národopise v roku 1970. Okrem dokumentácie vtedy ešte stojacich mlynov a spomienok mlynárov autor využil aj údaje z vybraných prameňov, pričom pozornosť venoval aj historickej terminológii. Popri ďalších príspevkoch dotýkajúcich sa mlynárstva J. Hanušin svoj systematický výskum zavŕšil v rozsiahlej kandidátskej práci. Nebola žiaľ publikovaná a v súčasnosti je nezvestná.² Nové trendy vo výskume mlynárstva priniesli nemeckí autori. Do tejto kategórie môžeme zaradiť monografiu Johana Magera, Güntera Meißnera a Wolfganga Orfa o kultúrnych dejinách mlynov v nemeckých krajinách. Dielo obsahlo okrem početného ikonografického materiálu aj typológiu zariadení na vodný pohon, ich rekonštrukcie a doklady z prameňov. Samostatnú pozornosť venovalo zobrazovaniu mlynov v umení, piesňach a ich postaveniu v spoločenskom vedomí.³ Spomedzi českých autorov si zasluhuje pozornosť predovšetkým práca Luděka Štěpána a Magdy Křivanovej o mlynoch, ale aj o ostatných spracovateľských a výrobných zariadeniach. Všíma si najmä ich budovanie, techniku a funkčnosť.⁴

V uplynulom desaťročí vznikli podnetné práce, ktoré z pohľadu rôznych vedných odborov skúmali význam vody pre ľudskú spoločnosť v minulosti. V popredí stojí environmentálny rozmer témy, pričom autori sa zamerali aj na technické, energetické a hygienické otázky spojené s vodným hospodárstvom. Ambíciu poskytnúť syntetizujúce poznatky o využívaní vody v stredovekej Európe mala kolektívna monografia zostavená Paolom Squatritim. Autori sa zamerali na vybrané západo- a juhoeurópske oblasti.⁵ V rámci edície *Ruralia* sprístupnila aktuálne zistenia monotematická práca o hospodárení s vodou a vodnými zdrojmi v stredoveku. Podmienky v Uhorsku zhodnotili príspevky maďarských autorov, medzi nimi aj najstaršie doklady o lodných mlynoch v Podunajsku.⁶ Pozoruhodné výsledky dosiaholo bádanie v Poľsku. Syntéza Urszuly Sowinovej podrobne predstavila význam vody v živote stredovekého a ranonovovekého mesta. Autorka okrem riek, zberačov vody, studní a kanálov upriamila pozornosť aj na mlyny. Venovala sa mestským mlynom a ich príslušenstvám, predovšetkým náhonom a rybníkom. Vzhľadom na širokú heuristickú základňu

¹ PONGRÁCZ, P.: *Régi malomépítészet*. Budapest : Műszaki Könyvkiadó, 1967.

² HANUŠIN, J.: Pojem a klasifikácia vodných mlynov na Slovensku (Príspevok ku štúdiu starých mlynov a mlynárstva I). In: *Slovenský národopis*. roč. XVIII, č. 2, 1970, s. 177–222. Podrobnejšie pozri MLYNKA, L.: Ján Hanušin a jeho význam v dokumentácii ľudovej techniky (s akcentom na stredoslovenský región). In: *Z dejín vedy a techniky stredoslovenského regiónu*. ed. P. Hronček a kol., Banská Bystrica : Ústav vedy a výskumu Univerzity Mateja Bela, 2009, s. 113–115.

³ MAGER, J. – MEISSNER, G. – ORF, W.: *Die Kulturgeschichte der Mühlen*. Leipzig : Edition Leipzig, 1988.

⁴ ŠTĚPÁN, L. – KŘIVANOVÁ, M.: *Dílo a život mlynářů a sekerníků v Čechách I. Historie a technika vodních a větrných mlýnů, hamrů, pil, valch, olejen, stoup*. Praha : Argo, 1999.

⁵ SQUATRITI, P. (ed.): *Working with Water in Medieval Europe. Technology and Resource- Use*. Leiden – Boston – Köln : Brill, 2000.

⁶ SABJÁN, T.: Ship mills in historical Hungary. In: *Water management in medieval rural economy. Památky archeologické – supplementum 17. Ruralia V*. ed. J. Klápště, Prague : Institute of Archaeology, Academy of Sciences of the Czech Republic, 2005, s. 242–250.

možno dielo využiť aj pri orientácii v terminológii domácich prameňov.⁷ Záujem o výskum mlynárstva na Slovensku v súčasnosti reprezentuje najmä popularizačná práca Rudolfa Kulicha. Jej prínos spočíva v zaznamenaní spomienok na zanikajúce mlyny v prvej polovici 20. storočia, so zreteľom na západoslovenský región.⁸ Komplexnejší pohľad predstavuje zborník z konferencie usporiadanej Vlastivedným múzeom v Galante. Obsahuje príspevky k dejinám vybraných mlynov a regiónov, a sprístupňuje výsledky etnografických aj pamiatkových výskumov.⁹

Pozornosť ďalej upriamime na pramene o mlynoch, mlynároch a ich činnosti na strednom Pohroní od stredoveku do konca 16. storočia. Skúmaný priestor vymedzuje úsek stredného toku Hrona od jeho vyústenia do Zvolenskej kotliny pri obci Lučatín, až po oblasť Hronského Beňadika pri Slovenskej bráne. Podľa našich poznatkov sa mlynárstvo vo Zvolenskej a Tekovskej stolici v stredoveku a na začiatku novoveku ešte nestalo predmetom systematického výskumu. Pokúsime sa preto problematiku zmapovať, i s vedomím neúplnosti poznania na základe dostupného okruhu prameňov. Okrem dokladov o existencii obilných mlynov a ich prevádzke budeme sledovať aj širšie väzby mlynárstva v súvislostiach, ktoré vystupujú do popredia v súčasnom stredoeurópskom bádaní. Zameriame sa preto aj na hospodárske, technické, sociálne i kultúrne pozadie mlynárstva.

Spracovávanie obilných zŕn mlynmi poháňanými vodnou energiou siaha do včasného stredoveku. Podľa jazykovedných výskumov mohli termín *mlyn* odvodený od nemeckého *mulin* a latinského základu *molina* prevziať v slovanskom prostredí ako prví Česi. Základná slovanská mlynárska terminológia sa následne vyvinula asi v 10. storočí, keď ju prevzali Maďari.¹⁰ Prvé správy o mlynoch na slovenskom území sú spojené s kláštorňými majetkami. V roku 1135 sa miesto mlyna (mlynisko) nachádzalo na majetku bzovického opátstva v Pavlovej. Na majetku tohto kláštora vystupuje aj mlynár. Opátstvu v Svätom Beňadiku patrilo od roku 1158 mlynisko v Santovke. V rokoch 1164 – 1165 poznáme aj tri mlyny darované tomuto kláštoru v Slepčanoch.¹¹ Ide zrejme len o menšiu časť v tom čase už existujúcich mlynov. Reálny odhad ich počtu aj v nadväznosti na stav mladšom období súčasný výskum nedovoľuje, nakoľko systematické bádanie umožňujúce porovnávať podmienky v rôznych oblastiach sa dosiaľ neuskutočnilo. S prácami z konkrétnych regiónov Uhorska sa tak stretávame skôr ojedinele.¹²

V priestore Zvolenskej kotliny sa s prvými dokladmi o mlynoch stretávame od druhej polovice 14. storočia. Pramene obvykle nespomínajú výstavbu mlynov, ale uvádzajú už ich vlastníctvo a prevádzku. Takýmto dokladom je listina z roku 1384. Kráľovná Mária vtedy vrátila mestu Ľubietovej mlyn spolu s kúpeľmi, mäsiarstvom a ďalšími úžitkami. Mestu ich ešte v časoch kráľa Ľudovíta zabral Michal Stanko zvaný Steiger.¹³ V susednom chotári Poník sa objavujú dva mlyny (*duo molendina*) v držbe zemanov Filipa a Jána, synov Tomáša z Poník pri deľbe ich majetku roku 1350. Ďalšia deľba v roku 1358 spomína mlynisko (*locus molendini*) v doline potoka Môlča. Horný a dolný mlyn uvádza priamo v dedine Poniky. Mlynisko v doline Môlče spolu s dolným mlynom malo pripadnúť Jakubovi, synovi Petra zvaného „Slaný“ alebo Sós. Horný mlyn pripadol Filipovi,

⁷ SOWINA, U.: *Woda i ludzie w mieście późnośredniowiecznym i wczesnonowożytnym. Ziemie polskie z Europy w tle*. Warszawa : Instytut Archeologii i Etnologii PAN, 2009, s. 76-104.

⁸ KULICH, R.: *Zamúčené histórie. Rudolf Kulich o mlynoch a mlynároch*. Budmerice : Vydavateľstvo Rak, 2002.

⁹ DANTEROVÁ, I. (zost.): *Mlyny a mlynárske remeslo. Etnograf a múzeum X. Galanta : Vlastivedné múzeum*, 2006.

¹⁰ MLYNKA, L.: Vodný mlyn a jeho terminológia v slovenčine a v slovanských jazykoch. In: *Studia Academica Slovaca 35. Prednášky XLII. letnej školy slovenského jazyka a kultúry*. 2006, s. 411.

¹¹ MARSINA, R. (ed.): *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I*. Bratislava : Vydavateľstvo Obzor, 1971, s. 71-72, č. 74, s. 82, č. 84, s. 85, č. 88. Slovenský preklad MARSINA, R. (ed.): *V kráľovstve svätého Štefana. Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov III*. Bratislava : Literárne informačné centrum, 2003, s. 58-59, č. 13, s. 68, č. 18. Porov. HANUŠIN, J.: Ku genéze najstarších strojov na Slovensku. In: *Z dejín vied a techniky VII*. red. J. Tibenský, Bratislava : Veda, 1974, s. 93.

¹² Najnovšie napr. KÓFALVI, T.: Malmok és malomhelyek a pécsváradi konvent hiteleshelyi gyakorlatában (1254 – 1526). In: *Auxilium historiae. Tanulmányok a hetvenesztendő Bertényi Iván tiszteletére*. szerk. T. Körmendi – G. Thoroczkay, Budapest : Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara, 2009, s. 162-164.

¹³ MATULAY, C. (ed.): *Mesto Banská Bystrica. Katalóg administratívnych a súdnych písomností (1020) 1255 – 1536 I.-II*. Bratislava : Archívna správa MV SSR, 1980, s. 29, č. 47.

Jánovi a Mikulášovi, synom Tomáša.¹⁴ Obidva pramene spomínajú v ponickom chotári baňu na ťažbu zlata. Nemožno preto s určitosťou povedať, či išlo o obilné mlyny, alebo skôr o iný druh zariadení. Pod latinským označením *molendinum*, alebo nemeckým Mühle v prameňoch nenachádzame len stroj na mletie obilia. V širšom význame išlo o rôzne zariadenia vykonávajúce otáčavý pohyb. Patrili sem najmä rudný mlyn, stupa, hámor, valcha, alebo píla. Slovenské pomenovanie „mlyn“ má naproti tomu užší význam. Slúžilo pre vodný mlyn na mletie obilia.¹⁵ V prípade spomínanej Môlče môžeme uvažovať o podmienkach pre činnosť rudného mlyna. Naznačuje to vlastníctvo majetku v rukách banskobystrických mešťanov. Niekedy pred rokom 1360 Ján a Mikuláš, synovia Tomáša záložovali Môlču Petrovi, synovi Karlmana (t.j. Petrovi Karolimu). Výmenou s ním ju následne získal starý banskobystrický richtár Herman.¹⁶

Na pravej strane Hrona v banskobystrickom chotári sa s mlynmi stretávame od konca 14. storočia. Súčasťou majetku banskobystrických mešťanov Hansmana a Štefana Goldnerovcov bola roku 1398 aj dolina povýše mlyna. Nachádzal sa pravdepodobne v doline južne od Kostiviarskej.¹⁷ Koncom stredoveku mestu slúžili len mlyny vo vlastníctve Špitála sv. Alžbety. Hospodárenie okrem ziskov poberaných za výrobu múky ovplyvňovala aj údržba mlynov, niekedy finančne dosť náročná. Prikladom je inventár špitála z roku 1514. V jeho vlastníctve boli dva mlyny, ku ktorým patrilo šesť koní. V mlynoch sa v tom čase nenachádzal žiadny nový mlynský kameň, ale nebohý farár Ján im poručil 20 zlatých a prácu na oprave vodného náhonu, zvanom flúder (*pro reformatione aqueductuum, hoc est fluder*). Nový špitálsky rektor Klement sa zaviazal v nasledujúcom roku pridať 50 zlatých a opraviť obidva mlyny, ktoré boli už celkom pokazené.¹⁸ Pod latinským pojmom *aqueductus* a nemeckým Fluder môžeme podľa historických analógií a na základe zdokumentovanej mlynárskej terminológie chápať odľahčovacie stavidlo na vypúšťanie prebytočnej vody z náhonu.¹⁹ K náhonu určenému na privod vody sa viaže dohoda o užívaní hámra pri špitáli za Banskou Bystricou z roku 1517. Špitálsky rektor Klement povolil hámorníkovi Jánovi, aby využíval pre svoj hámor vodu z potoka Bystrica. Pri nízkom stave vody však nesmel náhon použiť, lebo by sa tým ohrozila prevádzka dolného špitálskeho mlyna.²⁰ Obidva mlyny boli zrejme vybudované na potoku Bystrica. Podľa výsad udelených špitálu Ľudovítom II. v roku 1524 sa iný mlyn na území mesta nesmel postaviť na spomínanom potoku, ani na Hrone. Obyvatelia mesta mali mlieť obilie a slad jedine v špitálskych mlynoch.²¹

Z neskorého stredoveku poznáme doklady o ďalších mlynoch na okolí. Súpis príjmov Ľupčianskeho panstva vyhotovený v roku 1505 uvádza mlyn s tromi kolesami (*molendinum trium rotarum*) v Slovenskej Ľupči a mlyn s jedným kolesom v Ponikách. Podiely v uvedených mlynoch i na ďalších miestach (na Horehroní) si majitelia panstva Dóczyovci rozdelili na polovicu.²² O iných mlynoch v tejto časti Zvolenskej kotliny vieme z portálnych súpisov Zvolenskej stolice. V roku 1542 nachádzame na majetkoch Ľupčianskeho hradu mlynárov v Šalkovej a Selciach. Na zemianskom majetku uvádza rovnaký súpis aj mlynára v Dúbravici.²³ K miestnemu mlynu patrili aj rybník. Roku 1547 sa Elena, vdova po Jánovi Dúbravickom sťažovala pred palatínom na svojich príbuzných

¹⁴ Magyar Országos Levéltár Budapest (ďalej MOL), Diplomatikai levéltár (ďalej DL) 84 691; NAGY, I. – TASNÁDI NAGY, Gy. (eds.): *Codex diplomaticus Andegavensis VII*. Budapest : Magyar Tudományos Akadémia, 1920, s. 206-207, č. 110.

¹⁵ HANUŠIN, J.: Pojem a klasifikácia, s. 191-194.

¹⁶ MOL DL 84 697; MALINIÁK, P.: Osídlenie od 13. storočia do konca stredoveku. In: *Osídlenie Zvolenskej kotliny od včasného stredoveku do polovice 19. storočia*. ed. O. Tomeček, Banská Bystrica : Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, 2009, s. 91.

¹⁷ MATULAY, C. (ed.): *Mesto Banská Bystrica. Katalóg I*, s. 57, č. 168, s. 105, č. 330.

¹⁸ RATKOŠ, P. (ed.): *Dokumenty k baníckemu povstaniu na Slovensku (1525 – 1526)*. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1957, s. 449.

¹⁹ SOWINA, U.: *Woda i ludzie*, s. 259-260, 333-335; HANUŠIN, J.: Ku genéze, s. 110; MLYNKA, L.: Vodný mlyn, s. 412.

²⁰ MATULAY, C. (ed.): *Mesto Banská Bystrica. Katalóg I*, s. 121, č. 378, s. 148, č. 457.

²¹ MATULAY, C. (ed.): *Mesto Banská Bystrica. Katalóg I*, s. 189, č. 582; JURKOVICH, E.: *Dejiny kráľovského mesta Banská Bystrica*. Banská Bystrica : Pribicer, 2005, s. 298.

²² Slovenský národný archív v Bratislave (ďalej SNA), fond Spoločný archív rodu Révay (ďalej Révay), sign. III. – 4, Rôzne rody, fasc. IV, nr. 4, fol. 3.

²³ MOL, Magyar Kamara Archivuma (ďalej MKA), E 158 Conscriptiones portarum, A 2679 Comitatus Zoliensis, fol. 39, 41.

Michala a Martina Dúbravického, ktorí sa vlámali do jej domu v Dúbravici a spôsobili jej mnohé škody. Zabrali jej i tamojší rybník.²⁴ Ležal zrejme juhovýchodne od kaštieľa v Dúbravici, pri sútoku dvoch menších potokov. Rybník s mlynom sa stali predmetom sporu i v nasledujúcom období. V roku 1582 Juraj Asguthy z Vígľaša vystrihal pred Svätobeňadickým konventom Mareka Dúbravického pred predajom majetkového podielu v Dúbravici. Benedikta Dúbravického zároveň vystrihal pred užívaním viacerých rybníkov (*piscinarum*) a mlyna.²⁵ Z mladších prameňov môžeme ešte uviesť doklad o mlynárovi v Podkoniciach. Nachádzame ho v roku 1588 v súpise majetkov Ľupčianskeho panstva.²⁶

O existencii mlyna v mičinskom chotári sa dozvedáme v roku 1402. Ján a Mikuláš, synovia Ladislava z Mičinej prenechali Kataríne, vdove po Mikovi z Mičinej jej veno z rodového majetku. Katarína získala celý majetkový podiel s kúriou, dve poddanské usadlosti a mlyn nachádzajúci sa na potoku v Dolnej Mičinej.²⁷ Podľa súdneho zápisu okolo roku 1507 sa nad mlynom nachádzal rybník, ktorý ho zásoboval vodou. Juraj z Mičinej sa vtedy pred stoličným súdom sťažoval na svojho príbuzného Jána z Mičinej. Ten mal podľa žaloby zničiť a zatopiť Jurajov majetok.²⁸ Na základe údajov o deľbe majetku medzi zemanmi Benickými z roku 1570 môžeme konštatovať, že údaj o mičinskom rybníku a mlyne na začiatku 16. storočia sa vzťahuje k Dolnej Mičinej.²⁹ Úžitky z mlynov tvorili významný zdroj zemepanských príjmov. Podľa podmienok vydržiavania farára a učiteľa v Radvani mali roku 1401 radvanského kňaza podporovať aj mlynár a pastier odvádzaním pravidelnej dávky vo výške jednej štvrtky pšenice.³⁰ Ďalší mlyn vo vlastníctve zemanov nachádzame južnejšie v Kráľovej. Matej Korvín v roku 1464 daroval Jánovi a Jurajovi, synom nebohého Eliáša z obce Peťová opustený majetok zvaný Mertelháza v chotári Kráľovej pri rieke Hron, kde povolil vybudovať mlyn. Listina vydaná Šahanským konventom po odovzdaní do držby v roku 1465 už spomína na tomto mieste stojaci mlyn.³¹ Majetok Mertelháza ležal zrejme na pravom brehu Hrona na pomedzí chotárov Kráľovej a Iliáša. Je pravdepodobné, že jeho názov bol odvodený od mlynára Mertela, ktorý sa usadil v Iliási.³²

O hodnote mlyna vypovedá listina, podľa ktorej v roku 1418 Ján, syn Ladislava z Krtíša so svojím synom Vítom dali do zálohu štyri poddanské usadlosti v Hronseku spolu s mlynským kolesom na Hrone (*unam rotam molendinariam in fluvio Garan*). Zálohovali ich za 66 zlatých a 66 nových denárov Kataríne, vdove po Jánovi zo Sásovej a jej dcére Barbore, manželke Bartolomeja z Bacúrova. Majetky mal predtým v zálohu Pavol Rosenberger, pričom ich súčasťou bol aj výnos z troch častí mlynského kolesa na Hrone. Bartolomej z Bacúrova prevzal majetok do zálohu pod podmienkou, že výnos zo spomínaných troch častí mlynského kolesa bude odovzdávať počas jedného roka vdove a dcére nebohého Tomáša z Hronseku.³³ Pod tromi časťami mlynského kolesa nemuseli vystupovať konkrétne časti mlyna. Vzhľadom na ich spojenie s výnosom mohlo ísť o rozdelenie príjmov z mlyna v podobe tretinových podielov.

O mlynoch v susednej Vlkanovej poznáme správy od roku 1512. Juraj Horvát spolu so svojou manželkou Barborou Mičinskou vtedy získal od zemanov z Mičinej do trvalého vlastníctva poddanské usadlosti aj s mlynom na potoku Haberec.³⁴ O niekoľko desaťročí neskôr bol v blízkosti vybudovaný ďalší mlyn. Stal sa zdrojom konfliktov. Roku 1560 protestoval Gašpar Horvát pred

²⁴ BENKÓ, I.: A Dubraviczai Dubraviczky-család XVI-ik században. In: *Turul.* XXX. kötet, 4. szám, 1912, s. 151-152; MALINIÁK, P.: *Človek a krajina Zvolenskej kotliny v stredoveku*. Banská Bystrica : Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, 2009, s. 165.

²⁵ SNA, fond Hodnoverné miesto Konventu benediktínov v Hronskom Beňadiku (ďalej HM HB), Autentický protokol F, pag. 247; BENKÓ, I.: A Dubraviczai, s. 153.

²⁶ MOL MKA, Conscr. port., Com. Zol., pag. 521.

²⁷ MÁLYUSZ, E. – BORSA, I. (eds.): *Zsigmond-kori oklevéltár I.-VII. (1387 – 1420)*. (CD-Rom, reed. Gy. Rácz, ďalej ZsO) Budapest : Arcanum Adatbázis, 2003, ZsO II/1, č. 1779.

²⁸ MATULAY, C.: *Kongregačný protokol Zvolenskej župy 1506 – 1579. Diplomová práca*. Bratislava : Katedra slovenských dejín a archívnictva FF UK, 1962, s. 113, č. 20.

²⁹ SEDLÁK, F. (ed.): Slovenské listy a akty zo 16. storočia v archíve rodu Rakovských. In: *Jazykovedné štúdie* V/1. 1961, s. 242, č. 16.

³⁰ MOL, P 566, Radvánszky család, I. osztály, 2. csomó.

³¹ MOL DL 84 719, 84 720.

³² Pozri text k poznámke 91.

³³ MOL DL 43 400, 43 401; ZsO VI, č. 1939, 1940.

³⁴ MOL DL 63 992; MOL Diplomatikai fénypégyűjtemény (ďalej DF) 268 891.

sedriou proti svojmu susedovi a príbuznému Jánovi Mičinskému, ktorý vo vlkanovskom chotári postavil mlyn. Utrpel tým veľkú škodu a varoval suseda pred jeho zriadením.³⁵ Výstavba pokračovala i v nasledujúcom období, keď majetok po Mičinského smrti zdedil rod Benických. V roku 1566 sa Gašpar a František Benický pred stolicou sťažovali na Gašpara a Juraja Horváta. Obvinili ich zo spustošenia mlyna vo Vlkanovej a preborenia tamojšej hrádze. Podľa Horvátovcov však hrádzu na Hrone poškodila povodeň. Ešte v minulom roku tak vznikla škoda prevyšujúca údajne 100 zlatých. Voda im pritom pretrhla rybník. Zdá sa, že mlyn a jeho príslušenstvo boli napriek tomu dobudované. Zástupca Gašpara Horváta zakrátko opäť protestoval proti Františkovi Benickému. Ten dal prekopať náhon, alebo prietok vody (*fluvium transitum, sive cursum aque*) k mlynu pri Haberci, čím Horvátovi vznikla škoda. Sťažnosť súčasne naznačuje i približný rozsah vykonaných zemných prác. Menuje totiž piatich poddaných, ktorí vykopali koryto nového toku. Benický voči protestácii namietal, že mlyn patrí k jeho pozemku, pričom má právo aj na úžitky z potoka.³⁶

O zámere stavať mlyny v pôvodnom veľkom čerínskom chotári hovorí deľba majetku medzi zemanmi z Čerína v roku 1351. Podľa nej mohli magistri Lökös a Mikuláš, synovia Pavla v chotári Čerína kdekoľvek na potoku Zolná (*super fluvium Zolna*) zriadiť mlyny a slobodne ich užívať. Čerínsky chotár v tom čase pozostával aj z územia Sebedína, Hrochote a Lukavice.³⁷ S prítomnosťou mlynov v tomto priestore možno preto uvažovať od druhej polovice 14. storočia. O mlyne, ktorý v roku 1464 daroval panovník do súkromného vlastníctva hovorí ustanovenie Jána Stecka a jeho manželky Anny do držby majetkov v Sebedíne a Zolnej. Medzi príslušenstvami, ktoré Steckovci nadobudli v chotári Zolnej listina spomína mlyn a slobodnú usadlosť.³⁸ Ďalší mlyn nachádzame na území Lukavice. Deľba majetku v roku 1524 spomína východne od zemianskej kúrie pri potoku Lukavica (*iuxta fluvium Lwkawycza*) aj rybník a mlyn. Ján, Juraj a Štefan, synovia Ladislava Domankuša si ich rozdelili na tri časti. Rybník od mlyna delila určitá vzdialenosť. Podľa listiny totiž všetky záhrady a lúky medzi rybníkom a mlynom pripadli Jánovi Domankušovi.³⁹ Stretávame sa s nimi aj neskôr. Keď sa v roku 1555 príbuzenstvo rodov Končekovcov, Eliášovcov a Ostrolúckych dohodlo pred Svätobeňadickým konventom na deľbe a zálohovaní viacerých majetkov, pri vypočítavaní príslušenstiev kúrie v Lukavici dohoda opäť spomína aj rybník patriaci k mlynu.⁴⁰

Doplňujúce údaje o mlynoch vo Zvolenskej kotline obsahujú pramene od 30. rokov 16. storočia. V spoločnom vlastníctve zemanov Eliášovcov a Radvanských nachádzame mlyn, ktorého polohu však nevieme spoľahlivo určiť.⁴¹ Mohol sa nachádzať v chotári Radvane, prípadne išlo o mlyn na majetku Mertelháza v chotári Kráľovej. Ďalší mlyn, pôvodne vo vlastníctve rodu Bakalárovcov sa zrejme nachádzal v Kremničke.⁴² Portálny súpis Zvolenskej stolice z roku 1542 spomína okrem vyššie uvedených aj mlynárov v Hájnikách, Badíne, Očovej a Sielnici.⁴³ Podrobnejší súpis z roku 1549 spomína mlynárov i v Lieskovci a Zvolenskej Slatine.⁴⁴ V nasledujúcich portálnych súpisoch sa už mlyny a mlynári pri jednotlivých obciach zväčša opakujú. K novším mohol patriť mlyn pod Zvolenským zámkom. Tamojší mlynár v súpisoch vystupuje od roku 1566.⁴⁵ O tesárskych prácach mlynára a mlyne v majetku mesta Zvolen hovoria mestské účty zachované od polovice 15. storočia. Mestský mlyn sa však nachádzal v Lieskovci, poddanskej obci Zvolena. Vybudovanie ďalšieho mlyna bolo spojené s prevádzkou mestského špitála, podobne, ako v prípade iných miest. Mlyn na Hrone povolil roku 1582 na žiadosť Zvolenčanov vybudovať cisár Rudolf II. Príjmy z neho mali slúžiť na vydržiavanie špitála. Voči tomuto kroku vzápätí protestoval zvolenský župan a kapitán

³⁵ Štátny archív v Banskej Bystrici (ďalej ŠA BB), fond Zvolenská župa (ďalej ZŽ), Kongregačný protokol I, pag. 376.

³⁶ ŠA BB, ZŽ, Kongreg. prot. I, pag. 424, 428. Pri predaji mlyna Krištofovi Kubínyimu sa dozvedáme, že išlo o mlyn s dvomi kolesami. MOL, P 46, Beniczky család, I. télel, I. csomó, évr. 1575.

³⁷ SNA, fond Rod Benický z Beníc, Příbovíc a Rakova, Archiv příboveckej linie, sign. H, fasc. I, nr. 1. Porov. MALINIÁK, P.: Osídlenie od 13. storočia, s. 73.

³⁸ MOL DL 105 273.

³⁹ ŠA BB, fond Rod Ostrolúcky z Ostrej Lúky, Majetkovoprávne písomnosti, škat. 2, nesign.

⁴⁰ SNA, HM HB, Auten. prot. D, pag. 62.

⁴¹ ŠA BB, ZŽ, Kongreg. prot. I, pag. 247.

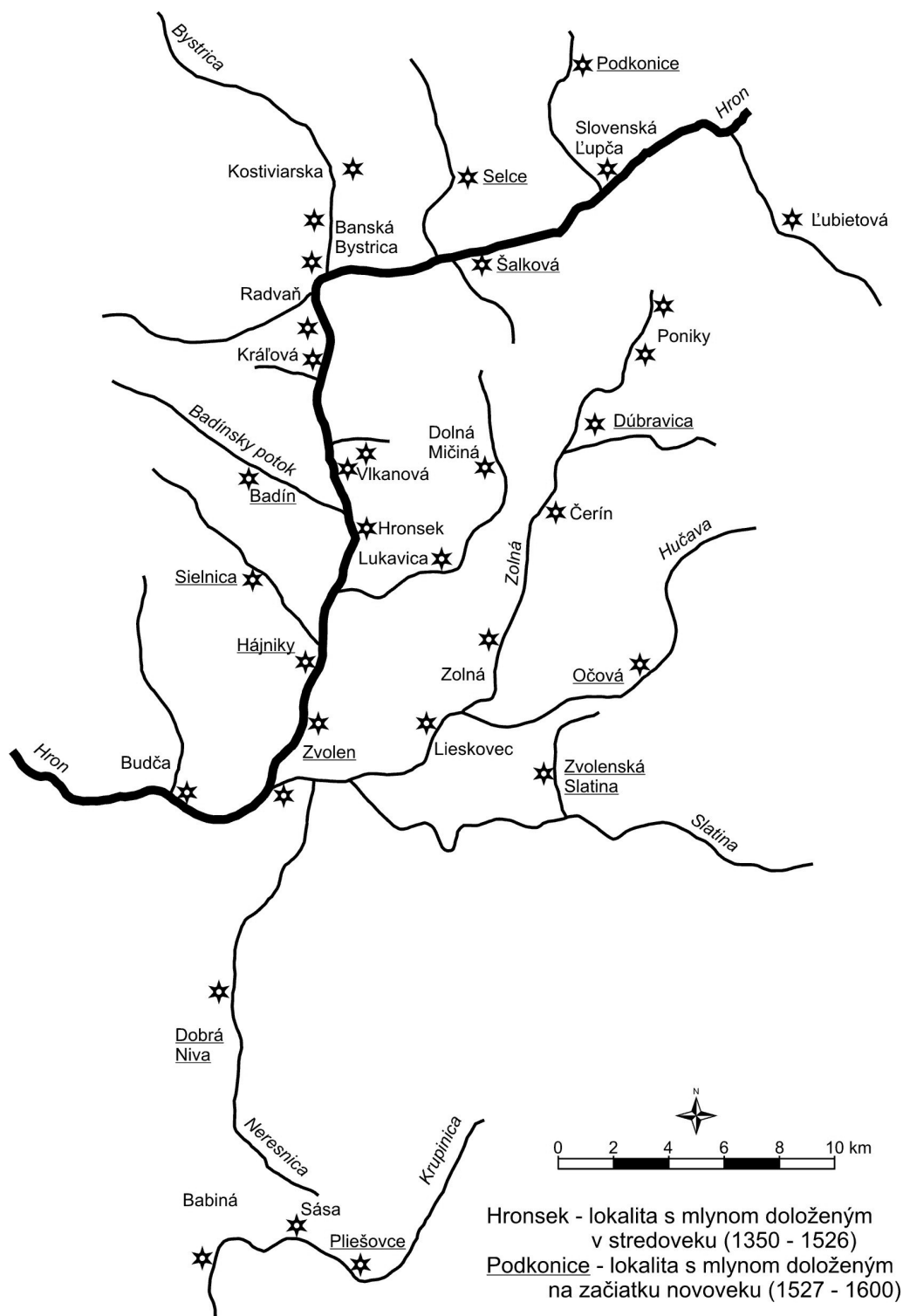
⁴² ŠA BB, ZŽ, Kongreg. prot. I, pag. 246, 402; MOL MKA, Conscr. port., Com. Zol., pag. 42.

⁴³ MOL MKA, Conscr. port., Com. Zol., pag. 38-41.

⁴⁴ MOL MKA, Conscr. port., Com. Zol., pag. 51, 59.

⁴⁵ MOL MKA, Conscr. port., Com. Zol., pag. 162.

Mlyny na strednom Pohroní vo Zvolenskej stolici od stredoveku do 16. storočia

Juraj Barbarič. Výstavbou nového mlyna totiž utrpel ujmu blízky mlyn pod Zvolenským zámkom. Panovník svoje rozhodnutie neodvolal a Barbaričovi nariadil, aby Zvolenčanom vo výstavbe mlyna nebránil.⁴⁶

Oblasť stredného toku Hrona vo Zvolenskej stolici napokon uzatvárajú mlyny na Dobronivskom panstve v Pliešovskej kotline. Prvé správy o mlynoch sa paradoxne viažu k toku Krupinice (t.j. k povodiu Ipľa) na južnom okraji Pliešovskej kotliny. Koncentráciu mlynov na krátkom úseku Krupinice v tomto priestore možno azda zdôvodniť lepšou výdatnosťou jej toku v porovnaní s Neresnicou, ktorá odvodňuje prevažnú časť kotliny. S mlynom v chotári Babinej sa stretávame už od roku 1361. Metácia medzi územiami Babinej a Krupiny vtedy spomína hranice postupujúce po Krupinici nadol k babinskému mlynu a odtiaľ ďalej na juh.⁴⁷ Mlyn sa stal v neskorom stredoveku predmetom donácie. Pravdepodobne v roku 1483 uhorská kráľovná Beatrix darovala mlyn s dvomi mlynskými kameňmi kostolu v Babinej.⁴⁸ Nakoľko kráľovnej v tom čase patrilo Dobronivské panstvo, darovanie mlyna môžeme označiť za príklad podpory farnosti zemepánom. Východnejšie proti prúdu Krupinice stál ďalší mlyn. Roku 1425 sa bzovický prepošť dohodol s Krupinčanmi o užívaní pozemkov a priebehu hraníc medzi majetkom prepošťa na Bzovskej Lehôtke a okolitými sídlami. Pri tejto príležitosti svedkovia spomínali lúku pri mlyne oproti Bzovskej Lehôtke, položenú smerom na Sásu. Lúka mala patriť mestu Krupina, ktoré ju prenajímalo obyvateľom Sásy.⁴⁹ Na základe uvedených údajov môžeme uvažovať, že išlo o mlyn v chotári mestečka Sása. Pre susedné Pliešovce je nepriamym dokladom o zamestnaní výskyt prímena. Podľa listiny z roku 1467 majiteľa panstva ustanovili mýtnika Jána zvaného Mlynko (*Johannes dictus Mlynko*). Hoci nepoznáme jeho pôvod, vieme, že mýto sa vyberalo v Pliešovciach.⁵⁰ Súpis príjmov Dobronivského panstva z roku 1548 v Pliešovciach spomína mlyn s jedným mlynským kameňom. Panstvo z neho poberalo nízky ročný príjem. V Sase sa tiež nachádzal mlyn s jedným kameňom. Príjem z neho patrilo miestnemu farárovi.⁵¹ Mlynára v Dobrej Nive nachádzame spolu s vyššie uvedenými sídlami v portálnych súpisoch od roku 1542. Vzhľadom na polohu v blízkosti hradu možno uvažovať o staršom pôvode Dobronivského mlyna. V severnej časti Pliešovskej kotliny poznáme mlyn obce Budča pri rieke Hron. Ako dejisko násilností vystupuje v súdnych zápisoch od roku 1523.⁵²

Z oblasti Pohronia na pomedzí Hontianskej, Zvolenskej a Tekovskej stolice v chotári Banskej Belej poznáme správy o mlynoch od 14. storočia. Súčasný výskum doklady spája s banskými mlynmí, čo však možno vyvodzovať skôr z kontextu s banským podnikaním v tomto priestore. Roku 1366 záložovali banskoštiavnickí ťažiar Enderlin Gref a Mikuláš Kumerl polovicu svojho mlyna (*dimidietatem molendini*) v Banskej Belej za 29 ½ zlatých štíavnickému richtárovi Heinzmanovi. V roku 1397 sa stretávame s presnejšie lokalizovaným mlynom pod kostolom v Banskej Belej. Polovicu tohto mlyna (*eyne halbe moele*) vtedy kúpili Michal a Ján Pogilovci od vtedajšieho štíavnického richtára Mikuláša Plotzela.⁵³ Nakoľko v prameňoch vystupujú len všeobecné pomenovania *molendinum* a *Mühle*, nevieme presnejšie určiť, o aké zariadenie išlo. Stotožnenie s banským mlynom sa môže javiť reálne. Z Banskej Belej pochádza aj jeden z najstarších dokladov o využívaní vodočerpacích mechanizmov poháňaných kolesom. Mestská rada na čele s richtárom za

⁴⁶ ŠA BB, Pobočka Zvolen (ďalej pob. ZV), fond Magistrát mesta Zvolen (ďalej MMZ), škat. 11, Mestská kniha I, fol. 17, 24, 33, 56; tamže, škat. 6, fasc. 1577 – 1603, sign. VI/9, VI/22; ŠA BB, ZŽ, Kongreg. prot. II, pag. 218.

⁴⁷ ŠA BB pob. ZV, fond Magistrát mesta Krupina (ďalej MMK), škat. 5, č. 43; FEJÉR, G. (ed.): *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I-XI*. (ďalej CDH) Budae : Typis typogr. Regiae Universitatis Hungaricae, 1828 – 1844, tu časť IX/7, s. 508, č. XII.

⁴⁸ RAGÁČ, R.: Donátori v prostredí neskorostredovekého malomesta. Okruh donátorov Kostola sv. Alžbety vo Zvolene. In: *Galéria. Ročenka SNG 2004/2005*. 2006, s. 202.

⁴⁹ ŠA BB pob. ZV, MMK, škat. 5, č. 46/a. Voľný slovenský preklad KRIŽKO, P.: Bzovská Lehota. In: *Slovenské pohľady*. roč. 17, č. 5, 1897, s. 258-259.

⁵⁰ MOL DL 16 505.

⁵¹ MOL MKA, E 156 Urbaria et conscriptiones, Irregistrata, fasc. 7, no. 10, pag. 2.

⁵² MOL MKA, Conscri. port., Com. Zol., pag. 37. O budčianskom mlyne pozri text k poznámke 96.

⁵³ FEJÉRPATAKY, L. (ed.): *Magyarország városok régi számadáskönyvei*. Budapest : Magyar Tudományos Akadémia, 1885, s. 10; ŠTEFÁNIK, M.: Banská Belá. In: *Lexikon stredovekých miest na Slovensku*. zost. M. Štefánik – J. Lukačka, Bratislava : Prodama, 2010, s. 22, 25-26, pozn. 51.

účasti banského štajgera v roku 1385 rozhodla o použití čerpaceho stroja (*rota artificialis*) na odvodňovanie zatopených banských diel.⁵⁴

V blízkosti Banskej Belej na území Šášovského panstva sa nachádzal mlyn, pravdepodobne vybudovaný tiež v stredoveku. V roku 1532 pred súdom Zvolenskej stolice protestoval zástupca Margity, vdovy po Damiánovi Dóczy, a tiež v mene jej synov Jána, Michala, Gašpara a Urbana. Sťažoval sa na mešťanov z Banskej Belej, ktorí zabrali Dóczyovcom hranice a zakázal im užívať územie počínajúc od Slaného potoka (*fluvium Slany pothok*), ako aj prédiá ležiace podľa jeho slov vo Zvolenskej stolici. K týmto majetkom mal patriť i mlyn zvaný Kukučko alebo Kukučkov (*molendino Kwkwczko appellato*). Zástupca Dóczyovcov vystríhal mešťanov pred užívaním potoka a prédií, až po Biely kameň.⁵⁵ Miestne názvy Slaný potok (dnes Slaná) a Biely kameň (608 m) zaraďujú sporné územie do doliny potoka Jasenica medzi Banskou Belou a Kozelníkom. V tých miestach sa v blízkosti sútoku Jasenice so Slanou v chotári obce Žakýl nachádzal Žakýlsky mlyn.⁵⁶ Stotožnenie lokality s mlynom doloženým v roku 1532 môžeme považovať za opodstatnené.

Na Šášovskom panstve v Žiarskej kotline a jej príľahlej obrube poznáme niekoľko mlynov už v 14. storočí. Medzi hradnými majetkami, ktoré od kráľa Žigmunda získali Frank a Šimon, synovia bána Kónyu, spomína listina roku 1388 mlyny v (Sklenných) Tepliciach, Hliníku (uvádzaný spolu s mýtom) a v Ladomeri (rovnako uvádzaný spolu s mýtom).⁵⁷ V ďalších rokoch dosiaľ nepoznáme doklady o mlynoch na Šášovskom panstve. V roku 1505 nachádzame v tamjšom podiele Gregora Dóczyho iba rudný mlyn (*molendinum ercz*) s nízkym ročným príjmom.⁵⁸ Vyššie uvedený údaj o Kukučkovom mlyne v chotári Žakýla naznačuje, že mlynárstvo na panstve sa ďalej rozvíjalo, hoci ho daňové súpisy osobitne neevidujú. Sporadické doklady však môžeme spájať aj s hospodárskou stagnáciou panstva, resp. niektorých lokalít. Mlyn v Trnávke (dnes Trnavá Hora) poznáme napríklad až od roku 1564.⁵⁹

Obilné mlyny v meste Kremnica vystupujú v prameňoch popri známejších banských mlynoch, ktoré sa vyskytujú v kremnickom chotári v pomerne veľkom počte. Zrejme už krátko po založení mesta v prvej tretine 14. storočia ich bolo niekoľko desiatok. Ich počet narastal, pričom v rokoch 1442 – 1443 sa v Kremnici a jej okolí nachádzalo až 39 banských mlynov. Do konca stredoveku postupne pozorujeme ich pokles a úbytok.⁶⁰ Aj obilné mlyny sa stali dôležitým cieľom hospodárskych záujmov, o čom vypovedajú údaje z Kremnice. Kráľovná Barbora v roku 1431 darovala budínskym mešťanom a kremnickým komorským grófom Jánovi Siebenlinderovi (*de Septemtiliis*) a Henrichovi Münichovi mlyn na potoku Turiec (t.j. už na Považí) medzi pílou a komorskou hutou. Azda aj vzhľadom na susediace zariadenia listina špecifikuje, že mlyn sa ľudovo nazýva *Kornmül*. V nasledujúcom období tento mlyn zabral kremnický kapitán Haško. Na žiadosť vlastníkov preto Ladislav Pohrobok v roku 1453 mlyn vrátil rodine Henricha Münicha. Listina pri tejto príležitosti opäť odlišuje mlyn od iných vodohospodárskych zariadení. Uvádza, že ide o *molendinum tritici*. Münichovci mlyn napokon roku 1462 predali ostrihomskému arcibiskupovi Dionýzovi za 4000 zlatých. Arcibiskup ho zvykol dávať do nájmu vo výške až 300 zlatých ročne.⁶¹

Mlyn v mestečku Svätý Kríž (dnes Žiar nad Hronom) bol vybudovaný zrejme v roku 1470. Obchodníkovi a banskému podnikateľovi Stankovi Vilhelmovičovi vtedy ostrihomský arcibiskup

⁵⁴ ŠTEFÁNIK, M.: Banská Belá, s. 22, 26, pozn. 52.

⁵⁵ ŠA BB, ZŽ, Kongreg. prot. I, pag. 187-188.

⁵⁶ KRŠKO, J.: *Hydronymia povodia Hrona*. Banská Bystrica : Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, 2008, s. 210; *Základná mapa Slovenskej republiky. 36-332 Banská Štiavnica*. Banská Bystrica : Úrad geodézie, kartografie a katastra Slovenskej republiky, 1994, M 1 : 25 000.

⁵⁷ MOL DL 7374. Porov. ZsO I, č. 468, kde editor neuvádza mlyn v Teplici. Správne uviedol RATKOŠ, P. a kol.: *Dejiny Žiaru nad Hronom*. Martin : Osveta, 1978, s. 30.

⁵⁸ SNA, Révay, sign. III. – 4, Rôzne rody, fasc. IV, nr. 4, fol. 4.

⁵⁹ MOL, MKA, Conscr. port., A 2615 Comitatus Barsiensis, pag. 556; ZREBENÝ, A.: Hospodárska a sociálna štruktúra poddaných šášovského panstva v druhej polovici 17. storočia. In: *Stredné Slovensko 3. Vlastivedný zborník Stredoslovenského múzea v Banskej Bystrici*. 1984, s. 235.

⁶⁰ ŠTEFÁNIK, M.: Kremnica. In: *Lexikon stredovekých miest na Slovensku*. zost. M. Štefánik – J. Lukačka, Bratislava : Prodama, 2010, s. 224-225.

⁶¹ MATUNÁK, M. (ed.): Eredeti oklevelek a körmöczbányai püspöki malomról. In: *Történelmi Tár*. III. füzet, 1907, s. 321-326; RATKOŠ, P. a kol.: *Dejiny Žiaru*, s. 35. Zmienku o tom, že kráľ Žigmund záložoval kremnický mlyn za 2334 zlatých ostrihomskému arcibiskupovi poznáme podľa staršej edície už k roku 1425. CDH X/6, s. 711, č. CCCXIX.

Ján dovoľil, aby na Hrone alebo Lutilskom potoku (*in fluviis nostris Garan vel Luuthyna*) mohol postaviť mlyn a rybník. Nakoľko boli založené na pozemkoch arcibiskupa, zostali neskôr v jeho držbe. Podľa urbára z roku 1558, prepísaného roku 1571, mal mlyn vo Svätom Kříži dva mlynské kamene. Tretina príjmov z mlyna patrila arcibiskupovi (resp. jeho úradníkom), tretina miestnemu farárovi a tretina mlynárovi.⁶² Dôležitým prameňom pre poznanie mlynárstva v severnom Tekove sú daňové súpisy. Vzhľadom na obmedzený okruh listinných prameňov zo stredoveku ich možno využiť celoplošne pri poznávaní hospodárskej základne územia. Vlastnícke vzťahy v regióne totiž neboli natoľko štruktúrované, ako vo Zvolenskej stolici. Chýbali najmä početnejšie zemianske majetky. Na Svätokřížskom panstve v držbe ostrihomského arcibiskupa nachádzame okrem Svätého Kříža od roku 1534 aj mlyny v obciach Bartošova Lehôtka, Jastrabá, Stará Kremnička, Kopernica, Trubín a Lovča.⁶³ V prípade Bartošovej Lehôtky vzhľadom na súdobý doklad o výstavbe rudného mlyna nemožno s istotou uvažovať o funkcii mlyna zdaneného v súpise.⁶⁴ Od roku 1535 vystupujú medzi majetkami ostrihomského arcibiskupa aj mlyny v Slaskej a Prestavlkoch. S mlynom v Lutile sa v súpise stretávame od roku 1536. Ďalšie mlyny vo vlastníctve arcibiskupa azda nachádzame od roku 1545. Súpis vtedy uvádza okrem predchádzajúcich aj mlynárov (!) v Kosoríne, Lovčici a Tekovskej Breznici.⁶⁵ Portálny súpis z roku 1564 spomína na arcibiskupskom majetku mlyny aj v Novej Lehote a tiež v susednej Janovej Lehote. Pri niektorých mlynoch zároveň už nachádzame poznámku, že sú vo vlastníctve miestneho farára (v Slaskej a Jastrabej), alebo farárovi patrí tretina mlyna (v Lutile, Lovčici a Trubíne). Mlyn v obecnom úžitku bez podielu panstva nachádzame v Starej Kremničke. V Nevoľnom urbár z roku 1571 spomína opustený mlyn (*molendinum desertum*) s tromi mlynskými kameňmi.⁶⁶

V držbe opátstva v Svätom Beňadiku od roku 1534 poznáme mlyn v Lehote (Veľká Lehota v povodí Žitavy?) a v Lehôtke, t.j. v Lehôtke pod Brehmi. Roku 1545 na majetku opátstva vystupuje mlynár v Opatovciach. V blízkom Hliníku nad Hronom nachádzame od roku 1534 mlyn v držbe rodu Kálnayovcov.⁶⁷ Na Revišskom panstve v roku 1534 poznáme mlyny v Dolnej Ždani a Hornej Ždani. V súpise z roku 1535 figuruje i mlyn v Horných Hámroch. Daňový súpis od roku 1545 napokon spomína mlynárov v Žarnovici a Voznici.⁶⁸ V prípade prameňov hromadnej povahy je potrebné zohľadňovať prítomnosť majetkových podielov, ktoré neodrážajú podmienky v obciach komplexne. I keď k majetkom hradu Revište patrili aj Vyhne, súpisy tamojši mlyn medzi príslušenstvami hradu neuvádzajú.

Prvý doklad o obilnom mlyne vo Vyhniach poznáme podľa literatúry z roku 1493. Do zálohu za 26 zlatých ho vtedy dostal istý Lacko. V roku 1515 sa vo Vyhniach nachádzali dva mlyny, obilný a bankský. Skupina zemanov vtedy predala svoje majetkové podiely vo Vyhniach a Bzenici za 2000 zlatých kráľovi Vladislavovi II. V podiele, ktorý patrila Lazarovi, Marte a Magdaléne Paškovcom z Plášťoviec vystupujú popri poddanských usadlostiach bez bližšej ceny aj spomínané dva mlyny. V Bzenici obýval jednu z poddanských usadlostí patriacich Ladislavovi z Váradu istý Štefan Mlynár (*Molitor*). Prímeno môže naznačovať prítomnosť mlyna, hoci nebol predmetom predaja. Bližšie poznanie podmienok okrem zúženého okruhu prameňov sťažuje rozlišovanie vlastníckych pomerov. Majetky v susednom vyhnianskom chotári vlastnili aj banskoštiavnickí mešťania. Patrila im huta, hámor a stupa, resp. viaceré hámre a stupy.⁶⁹

Vo Vyhniach spôsobovali príjmy z mlyna spory medzi obcou a vlastníkom mlyna mestom Banská Štiavnica. V roku 1542 žil v majetkovom podiele patriacom Banskej Štiavnici vo Vyhniach

⁶² MOL DF 250 023; ŠTEFÁNIK, M.: Kremnica, s. 230; RATKOŠ, P. a kol.: *Dejiny Žiaru*, s. 35, 45; MARSINA, R. – KUŠÍK, M. (eds.): *Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku I*. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1959, s. 335.

⁶³ MOL, MKA, Conscr. port., Com. Bars., pag. 346-349.

⁶⁴ SNA, HM HB, Auten. prot. C, pag. 64.

⁶⁵ MOL, MKA, Conscr. port., Com. Bars., pag. 432-433, 510, 667-669.

⁶⁶ MOL, MKA, Conscr. port., Com. Bars., pag. 551-554; MARSINA, R. – KUŠÍK, M. (eds.): *Urbáre feudálnych*, s. 343, 345.

⁶⁷ MOL, MKA, Conscr. port., Com. Bars., pag. 351, 675.

⁶⁸ MOL, MKA, Conscr. port., Com. Bars., pag. 429, 432, 674; BAĎURÍK, J.: Z dejín Revišského panstva do polovice 17. storočia. In: *Historica. Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského*. roč. XXVI, 1975, s. 178-179.

⁶⁹ MOL DF 234 788; LACKO, R.: Z histórie Vyhne. In: *Vyhne. Minulosť a súčasnosť*. zost. M. Sombathyová, Banská Štiavnica : Slovenské banské múzeum, 2006, s. 22-23.

mlynár Valentín Čech. Jeho povinnosťou bolo poskytovať výnosy z obilného mlyna banskoštiavnickému špitálu, čo si však neplnil. Ťažkosti spojené s financovaním mlyna pretrvávali. Banská Štiavnica v roku 1584 zvýšila nájom za mlyn vo Vyhniach z 15 na 25 zlatých ročne s odôvodnením, že mesto dávalo 10 zlatých na stavbu vyhnianskeho kostola. Vedenie obce s takýmto rozhodnutím nesúhlasilo. Vyhne v roku 1585 žiadali Banskú Štiavnicu o použitie výnosov z mlyna na pomoc pri stavbe kostola. Za určitý kompromis možno azda považovať rozhodnutie z roku 1599. Mlyn bol odvtedy prenajímaný poddaným za ročný nájom 20 zlatých.⁷⁰

V záujme šľachty bolo rozširovať majetkovú držbu na mlyny, zdroj pravidelných príjmov. Hodnota mlynov a ich príslušenstiev v tejto súvislosti kolíše v závislosti na ich kapacite, technickom stave a rozsahu celého majetku. V roku 1523 Ján a Štefan, synovia Alberta Litassyho z Dršlian predali svoje majetky v obciach Bzenica a Vyhne za 550 zlatých Františkovi Dóczymu, jeho manželke Margite a ich synom Mikulášovi, Ladislavovi a Gabrielovi. Išlo o šesť usadlostí v Bzenici a Vyhniach, a o polovicu mlyna na Vyhnianskom potoku (*in fluvio Wyhnye pathak*) v Bzenici, spolu s roľami a lúkami, ktoré kedysi užíval Martin Hanc, mlynár v uvedenom mlyne.⁷¹ Hodnotu polovice mlyna vzhľadom na ďalšie vymenované úžitky nemožno v tomto prípade presne určiť. O jeho ocenení v zálohu hovoria podmienky v roku 1556. Mikuláš a Gabriel Dóczy vtedy zálohovali za 25 zlatých svojmu kastelánovi na Revišti Štefanovi Panymu polovicu ich mlyna v Bzenici.⁷² V portálnom súpise z roku 1564 nachádzame v Bzenici naraz zemepanský mlyn, aj mlyn v prenájme poddaných.⁷³

Pozoruhodný doklad o vodohospodárskych zariadeniach sa viaže k obci Veľké Pole. Zástupcovia Tekovskej stolice v roku 1427 oznámili kráľovi Žigmundovi výsledok predchádzajúceho vyšetrovania. Šebastián, prior pavlínov z kláštora sv. Jána Krstiteľa v Lefantovciach sa predtým sťažoval na kastelána na Revišti. Ten s vedomím vtedajšieho majiteľa hradu Petra Čecha z Levíc v minulom roku zabral majetok rehole v obci Veľké Pole. Okrem úžitkov v chotári listina spomína päť poddanských usadlostí a štyri mlyny. Upresňuje zároveň, že išlo o mlyn na mletie múky, dve pily na výrobu dosák a jedno zariadenie na odkôrňovanie dubov, všetko vybudované na potoku tečúcom cez Veľké Pole.⁷⁴ Okrem obilného mlyna vystupujú do popredia predovšetkým pily a zariadenie na odstraňovanie dubovej kôry. Práve od tohto obdobia nachádzame v širšom regióne prvé správy o pilach na vodný pohon, avšak viažu sa zvyčajne k mestskému prostrediu (Košice, Bardejov a Kremnica).⁷⁵ Vybudovanie mlyna, píl a odkôrňovacieho zariadenia na Píľanskom potoku už pred rokom 1427 vypovedá o šírení inovácií, v tomto prípade na kláštornom majetku.

Podobne, ako v Kremnici, aj v okolí Novej Bane sa v stredoveku stretávame predovšetkým s bankskými alebo rudnými mlynmi. Početné zariadenia tohto typu boli budované na Starohutskom a Novobanskom potoku v krátkom čase už pred polovicou 14. storočia. V roku 1345 sa tak dozvedáme, že ťažiarovi Jakubovi z Pukanca prenajalo mesto v poradí devätnáste miesto na stavbu mlyna na dolnom toku Novobanského potoka.⁷⁶ Správy o obilnom mlyne (*molendinum... in quo frumentum molitur*) v Novej Bani poznáme až od druhej polovice 15. storočia. V roku 1472 tento mlyn kúpil od kremnického notára Filipa zvolenský podžupan Vít Mühlstein za 400 zlatých. Filip mlyn predtým dostal od kráľa Mateja Korvína po smrti predchádzajúceho majiteľa Ondreja Modrera, pochádzajúceho tak isto z Kremnice. Nadobudnutý mlyn Mühlstein daroval kaplnke Božieho tela pri farskom kostole v Banskej Bystrici. Podľa dohody z roku 1475 malo mlyn užívať mesto Nová Baňa za ročný cenaz 40 zlatých. Zaujímavé je v tejto súvislosti ustanovenie, podľa ktorého v prípade

⁷⁰ LACKO, R.: Z histórie Vyhieň, s. 21, 23.

⁷¹ SNA, HM HB, Auten. prot. B, pag. 37-39.

⁷² SNA, HM HB, Auten. prot. B, pag. 73-74.

⁷³ MOL, MKA, Consr. port., Com. Bars., pag. 559.

⁷⁴ *quatuor molendina, unum scilicet eorum molens et duo asseres serris serrancia et resegancia, tertium vero ipsorum cortices arborum querci conterens et laborans in rivulo per medium eiusdem ville Welykapolya decurrente in facie ville eiusdem decurrencia et situata.* MOL DL 11 920. Pod touto signatúrou originál aj novoveký odpis.

⁷⁵ HANUŠIN, J.: Staré pily a piliarstvo na Slovensku. In: *Zborník Lesníckeho, drevárskeho a poľovníckeho múzea* 10. 1979, s. 17-20.

⁷⁶ ŠTEFÁNIK, M.: Nová Baňa. In: *Lexikon stredovekých miest na Slovensku*. zost. M. Štefánik – J. Lukačka, Bratislava : Prodama, 2010, s. 297-298, 302, pozn. 77.

požiaru mlyna bude Nová Baňa od cenzu počas jedného roka oslobodená. Vyňatím spod platieb po požiaru môžeme zdôvodniť aj nepravidelný výskyt niektorých mlynov v daňových súpisoch. O prioritách baníctva pri využívaní tokov v novobanskom chotári svedčí rozhodnutie z roku 1515. Kráľ Vladislav II. vtedy povolil premiestniť obilný mlyn na iné miesto. Voda z potoka, nad ktorým mlyn stál, bola potrebnější pre banské zariadenia.⁷⁷

Oblasť stredného Pohronia uzatvára opátstvo a mestečko Svätý Beňadik (dnes Hronský Beňadik), ktoré patria k najstarším písomne doloženým lokalitám v skúmanom regióne. Napriek tomu, že k právam kláštorov zvyčajne patrilo i budovanie mlynov, medzi staršími prameňmi nenachádzame doklady o mlynárstve.⁷⁸ Údaje o mlyne a využívaní toku Hrona pod kláštorom poznáme až z neskorého stredoveku. Vizitácia opátstva v Svätom Beňadiku z roku 1508 podrobne opisuje podmienky v kláštore, v jeho majetku však mlyn nespomína.⁷⁹ O topografiu a majetkových pomeroch v lokalite informujú až kúpno-predajné zmluvy s miestnymi obyvateľmi. V roku 1524 Barnabáš a Blažej, synovia nebohého Valentína Mikloška zo Svätého Beňadika predali zemanovi Dávidovi Zudarovi za 4 zlaté a 14 denárov ostrov na Hrone zvaný Čepov (*insula ipsorum Chepov vocata in fluvio Gron*) so všetkými úžitkami v chotári mestečka Svätý Beňadik.⁸⁰ K ďalšej úprave vlastníckych vzťahov došlo v roku 1528. Gregor Beňov, debnár v Svätom Beňadiku, vtedy predal za 4 zlaté a 15 denárov Dávidovi Zudarovi a jeho manželke Margite vyklčovanú lúku spolu s hájom. Predávané pozemky z východnej strany susedili s lúkou, ktorú už Zudar vlastnil. Zo západnej strany ich ohraničovala cesta, po ktorej sa vozili kamene a iné potreby na hrádzu mlyna pod kláštorom.⁸¹ Okrem mlyna, ktorý vystupuje i v mladších prameňoch (portálnych súpisoch) je pozoruhodné pomenovanie ostrova, v mladšom prípisku doplnené v tvare *insula Csapou*. V uhorských stredovekých listinách sa objavuje maďarský základ -csapó pri charakteristike pohonu mlynov v hornom alebo dolnom smere dopadu vody na mlynské koleso.⁸² Na základe názvu a údajov o hrádzi mlyna preto nevylučujeme, že ostrov ležal medzi mlynským náhonom a starým korytom rieky.

Pri porovnaní údajov o mlynoch na strednom Pohroní doložených v prameňoch od 14. do 16. storočia môžeme pozorovať určité rozdiely medzi regiónmi Zvolenskej stolice (bez Horehronia) a severnej časti Tekova (bez povodí Nitry a Žitavy). V povodí stredného toku Hrona vo Zvolenskej stolici poznáme v uvedenom období približne 30 mlynov. Počet zariadení v severnom Tekove bol vyšší. Presahoval 30 mlynov, hoci nešlo o väčšie územie. Väčšiu hustotu mlynov pozorujeme predovšetkým v Žiarskej kotline. Okrem podmienok vytvorených riečnou sieťou mohlo ich rozšírenie súvisieť aj so snahou zintenzívniť hospodárenie na majetkoch ostrihomského arcibiskupa. Najstaršie doklady o mlynských zariadeniach v oboch regiónoch siahajú do druhej polovice 14. storočia. Šírenie mlynov malo však i tu starší pôvod. Môžeme ho spájať najmä so zakladaním mestských sídiel, ako aj so zemepanskou kolonizáciou priľahlých území. Výrazný nárast počtu mlynov evidujeme v závere stredoveku a na začiatku novoveku. Nemožno pritom vylúčiť, že ide len o relatívny nárast vyvolaný početnejšími a podrobnejšími prameňmi z tohto obdobia. Ani tieto pramene (predovšetkým portálne súpisy a urbáre) nemusia vypovedať o všetkých mlynoch. Absenciu alebo nepravidelný výskyt mlynov v jednotlivých lokalitách mohli vyvolať chyby pisárov, zámerné skresľovanie údajov kvôli nezdaneniu, ale aj dočasné spustnutie mlynov. Osobitný problém predstavujú zdaňovaní mlynári. Priradíme ich k mlynom v chotároch obcí, hoci v českom prostredí sa zápisy tohto typu spájajú i s hospodárením v niektorom z blízkych mlynov, prípadne so

⁷⁷ MATULAY, C. (ed.): *Mesto Banská Bystrica. Katalóg I*, s. 86, č. 264, s. 88, č. 271; ŠTEFÁNIK, M.: Nová Baňa, s. 296-297, 302, pozn. 49.

⁷⁸ GYÖRFFY, Gy.: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I.* Budapest : Akadémiai Kiadó, 1963, s. 441-444; TRINGLI, I.: A magyar szokásjog a malomépítésről. In: *Analecta mediaevalia I. Tanulmányok a középkorról*. szerk. T. Neumann, Budapest : Argumentum Kiadó – Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2001, s. 251-268.

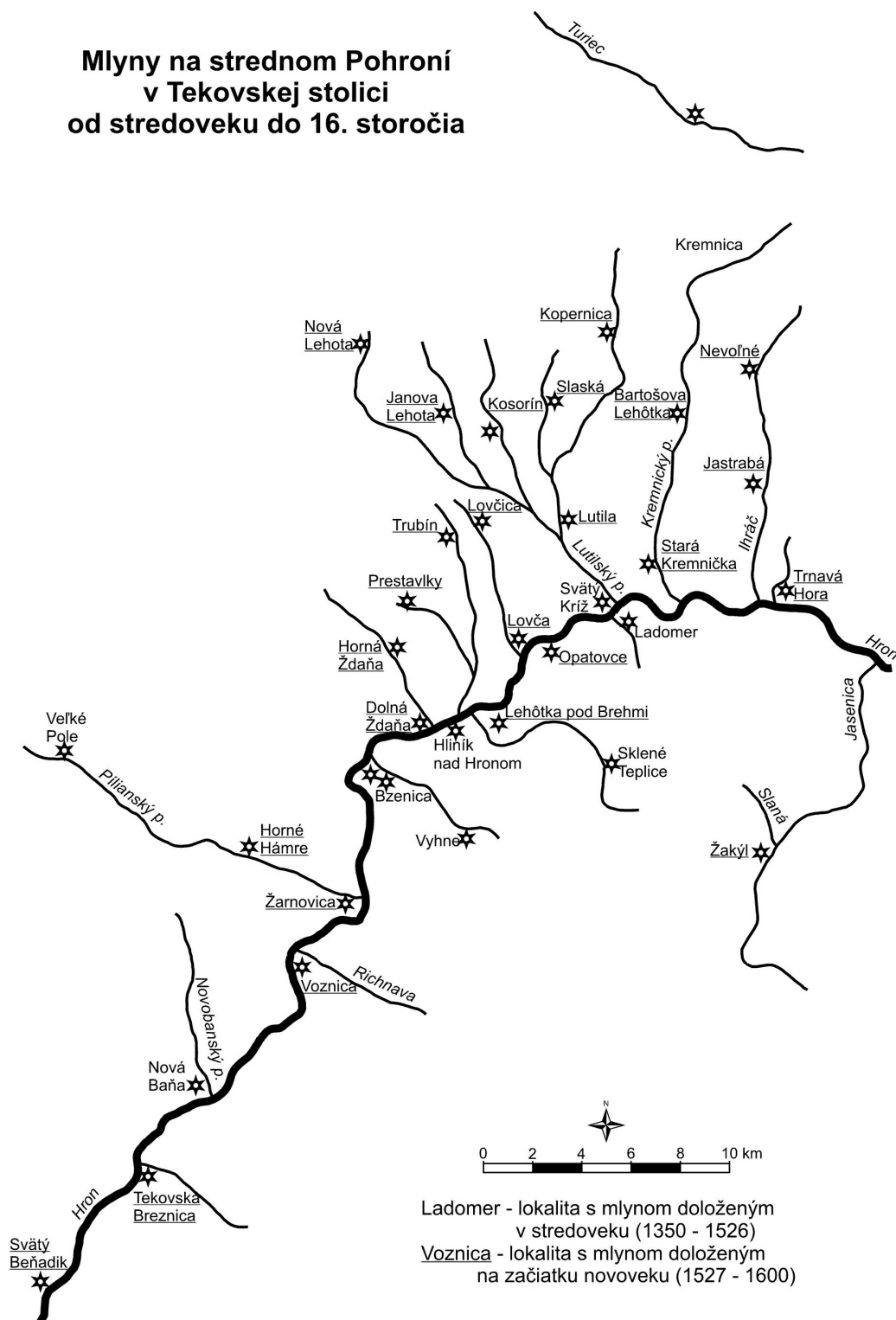
⁷⁹ MOL DL 21 890, pag. 4-7.

⁸⁰ SNA, HM HB, Auten. prot. B, pag. 45.

⁸¹ *lapides [prečiarknuté: ligna varia ?] et alia necessaria ad clausuram seu aggerem molendini nostri sub monasterio nostro*. SNA, HM HB, Auten. prot. C, pag. 24-25.

⁸² FERENCZI, L.: Vízgazdálkodás a középkorban. In: *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*. szerk. A. Kubinyi – J. Laszlovsky – P. Szabó, Budapest : Martin Opitz Kiadó, 2008, s. 126.

**Mlyny na strednom Pohroní
v Tekovskej stolici
od stredoveku do 16. storočia**

staršími už zaniknutými mlynmi.⁸³ Môžeme konštatovať, že v dlhodobej perspektíve stúpajúci počet mlynov spôsobil v niektorých lokalitách (Vlkanová, Zvolen) už v 16. storočí spory vyvolané oslabením či zmenšením spádového územia starších mlynov.

O funkčnom uspošobení niektorých mlynov vypovedajú skromné doklady. Stretnúť sa môžeme s mlynským náhonom, ktorý umožňoval regulovať prísun vody ku kolesu. Pokiaľ výdatnosť vodného toku nepostačovala, nad mlynom bola vybudovaná nádrž. Mlyny potrebovali len malú časť vodnej energie, na ktorú najmä pri dobrom spáde toku postačovalo nepatrné množstvo vody. Pokrok znamenalo privedenie vody na horný okraj mlynského kolesa, alebo využitie nadtekajúceho pohonu dopadaním vody na koleso. Na tento účel sa väčšinou využívali malé stavby kanálov, niekedy s pristavanými vzdúvacími nádržami, aby zapožičali prúdu vody viac energie.⁸⁴ O počtoch kolies a kameňov v mlynoch sa dozvedáme len výnimočne. S dvoj- alebo trojkolesovými mlynmi a podobne aj s dvomi alebo tromi kameňmi sa stretávame skôr ojedinele. V rámci údržby mlynov kladlo časté mletie obilných zŕn nároky na výmenu mlynských kameňov. I keď s ich nákupom a prepravou sa stretávame sporadicky, nemožno pochybovať, že získavanie nových kameňov bolo pri dlhodobej prevádzke mlynov nevyhnutnosťou. V roku 1466 uhradilo mesto Zvolen jeden ortón striebra za dovezenie mlynského kameňa do mlyna.⁸⁵ Zápis žiaľ nehovorí o cene výrobku, ani nekonkretizuje, odkiaľ kameň pochádzal. Podrobnejšie údaje poznáme z mladšieho obdobia. Zemepán Baltazár Radvanský v roku 1514 poslal svojho mlynára po mlynské kamene do Svätého Kríža. Keď prechádzal cez Ladomer, majetok ostrihorského arcibiskupa, tamojší mýtnik za jeho vozy vybral mýto vo výške 35 denárov a cestou k Svätému Krížu zaplatil jeden ortón. Radvanskému tým vznikla škoda a protestoval preto pred Zvolenskou stolicou.⁸⁶ Nákup nových mlynských kameňov vo Svätom Kríži možno vysvetliť blízky zdroj suroviny na ich výrobu. K centráram výroby ručných žarnovov aj mlynských kameňov na Pohroní patrilo už od včasného stredoveku okolie Hliníka nad Hronom.⁸⁷ Z tejto oblasti mohli pochádzať aj viaceré mlynské kamene vyrobené v neskorom stredoveku.

S tradičným využívaním mlynárov pri tesárskych prácach súvisia správy o remeselníckom náradí. Z druhej polovice 16. storočia poznáme doklady o pilách či presnejšie azda ručných pílkach. V roku 1575 František Radvanský adresoval kremnickému richtárovi Petrovi Faitovi list. Vysvetľoval mu v ňom priebeh vzniknutého sporu. Radvanského poddaný Juraj Kováč predtým opravil pílu (*bol opravil pílu*) kremnickému mlynárovi. Oprava ešte nebola dokončená, preto mlynár nemal pílu zobrať z Kováčovho domu a sám ju prerábať. Píla mala byť následne vrátená poddanému – mlynárovi, ktorý ju však už nechcel prijať, preto zostala v Radvani. Na záver listu František Radvanský výstižne dodáva: *Kdýbý sa kazda vecz mala navracetý, ktera sa gedem raz kupý, nebýlo bý dobre*.⁸⁸ Prípád umožňuje usudzovať, že oprava pílového listu, vykonávaná kováčom, vyžadovala potrebnú zručnosť. Pílka bola pravdepodobne poškodená pri nesprávnej úprave mlynárom, čo poukazuje na náročnejšiu údržbu tohto typu pracovného nástroja.

Sporu o dedičstvo po mlynárovi sa týka sťažnosť, ktorú pred sedriou Zvolenskej stolice predniesol súdny zástupca zvolenského župana a kapitána Juraja Barbariča. Zažaloval Katarínu, vdovu po mlynárovi v Hájnikách, v tom čase už vydatú za zemana Jána Bobora staršieho. Zo žaloby sa dozvedáme, že v roku 1580 po smrti Tomáša Molnára, mlynára v Hájnikách dal župan zadržať tesárske náradie, ktoré sa nachádzalo u Tomášovej vdovy, aby sa nestratilo. Náradie Tomášovi a jeho bratovi Benediktovi Molnárovi, mlynárovi v Badíne, zostalo po ich otcovi Šimonovi, ktorý

⁸³ FUNK, L. – GALUSOVÁ, L.: Možnosti a limity využití berní ruly jako prostředku poznání sítě vodních mlýnů západního a jihozápadního Plzeňska. In: *Archaeologia historica*. roč. 36, č. 2, 2011, s. 402-403.

⁸⁴ LINDGREN, U.: In welchem Verhältnis stand mittelalterliche Technik zu Mensch und Natur? In: *Mensch und Natur im mittelalterlichen Europa. Archäologische, historische und naturwissenschaftliche Befunde*. hrsg. K. Spindler, Klagenfurt: Wieser Verlag, 1998, s. 173.

⁸⁵ ŠA BB pob. ZV, MMZ, škat. 11, Mest. kniha I, fol. 17.

⁸⁶ MATULAY, C.: *Kongregačný protokol*, s. 145, č. 164. Presné údaje o cene mlynských kameňov a poplatkoch za ich prevoz z tohto obdobia nepoznáme. Po úprave mýtnej tarify na Svätokrížskom panstve v roku 1587 stál poplatok za prevoz mlynského kameňa 12 denárov. RATKOŠ, P. a kol.: *Dejiny Žiaru*, s. 48.

⁸⁷ PRANDA, A.: K dejinám výroby mlynských kameňov na strednom Slovensku. In: *Slovenský národopis*. roč. XII, č. 4, 1964, s. 562-563.

⁸⁸ SASINEK, F. V.: *Knihozor. Geschichte der Stadt Neusohl von Arnold Ipolyi*. Wien, 1875. In: *Slovenský letopis*. roč. II, soš. 2, 1877, s. 171.

bol tiež mlynárom. Išlo o dva veľké čakany, dve veľké pily, osem veľkých vrtákov a osem silných a dlhých povrazov v hodnote niekoľko zlatých.⁸⁹ Z otcovského majetku im okrem toho už 25 rokov patrili štyri polia a vlastnili aj voľa a kravu. Na základe uvedeného môžeme predpokladať, že mlynár Šimon zanechal svojim synom majetok pred 25 rokmi. Jeho súčasťou bolo aj tesárske náčinie. Podobne, ako v prípade mlynára z Kremnice, nachádzame vo vlastníctve hájnického a badínského mlynára pílu. V tomto prípade sa zrejme tiež stretávame s ručnou pílkou.

Vydaj mlynárovej vdovy za miestneho zemana vzbudzuje otázky týkajúce sa sociálneho postavenia mlynárov a ich rodín. Ešte v neskorom stredoveku sa stretávame s prípadom, keď sa mlynár alebo potomok mlynára dostal do príbuzenského vzťahu so zemianskym rodom. Manželom Veroniky, dcéry Jána z obce Peťová sa stal istý Mertel. Nemožno vylúčiť, že pôvodne žil v mlyne pri Hrone v susedstve Peťovej, či presnejšie Iliáša. Znenie mena (nem. Mertel = Martin) a jeho výskyt pritom odkazujú na väzby k bansko-bystrickému mestskému prostrediu. V súpise daňovníkov Banskej Bystrice vystupuje Mertel Molner už v roku 1393. Podľa zaplatenej sumy patril k bohatším obyvateľom.⁹⁰ O niekoľko desaťročí neskôr nachádzame indície o prítomnosti Mertela v mlyne na kráľovskom majetku. V roku 1464 Matej Korvín dovolil Jánovi, synovi Eliáša z Peťovej vybudovať mlyn v chotári obce Kráľová. Malo sa tak stať na opustenom mieste pri Hrone, zvanom Mertelháza, ktoré mu kráľ pre tento účel daroval. O necelý rok neskôr panovník nariadil hodnovernému miestu v Šahách, aby jeho zástupcovia odovzdali do Jánovej držby mlyn stojaci na majetku Mertelháza. V roku 1464 zároveň Ján, syn Eliáša, odovzdal svojmu bratrancovi Ladislavovi, synovi Mertela a Veroniky, pozemky v chotári Iliáša. Ladislav ich zdedil po svojej matke.⁹¹ Zdá sa, že išlo aj o kompenzáciu za otcovský majetok resp. majetok, kde Ladislavov otec hospodáril. Nemožno vylúčiť, že ním bol starší spustený mlyn, po donácii opravený a opäť sprevádzkovaný. Vytváranie vzťahov medzi rodinami mlynárov a nižšou šľachtou v doložených prípadoch mohlo predurčiť relatívne priaznivé majetkové zabezpečenie mlynárov v lokálnych podmienkach. Doposiaľ skúmané príbuzenské vzťahy v tejto zamestnaneckej skupine naznačujú, že v modernom období boli až do zániku remesla v 20. storočí mlynárske rodiny často vzájomne spríbuznené. Vytvárali a udržiavali sa tým kontakty medzi susednými, ale niekedy aj pomerne vzdialenými mlynmi.⁹²

V nadväznosti na spoločenské postavenie tvorí osobitnú tému vnímanie mlynárov ostatnou spoločnosťou. Doterajšie bádanie v širšom európskom priestore v tejto súvislosti upozorňuje na zaradenie mlynárov medzi sociálne vyčlenené obyvateľstvo a skupiny ľudí žijúce na okraji spoločnosti. Marginalizácia mala niekoľko zdrojov. Jej príčinou sa mohla stať vykonávaná profesia, právny alebo trestný postih, nemanželský pôvod, národnosť, náboženstvo, alebo aj zdravotný a duševný stav. V prípade mlynárov išlo o ich profesiu. Nachádzame ich preto postupne už od stredoveku medzi opovrhovanými zamestnaniami, akými boli napr. lazobníci, súkenníci, kati, hrobári, pastieri, kaukliari alebo prostitútky. Dôvody, prečo bolo povolanie mlynárov pokladané za nepočestné, spočívali azda vo viacerých okolnostiach. Význam iste zohrávala vzdialenosť mlynov od vidieckych sídiel aj miest. Pre možnú prítomnosť osôb s kriminálnym pozadím budilo umiestnenie mlynov podozrenie a sťažovalo spoločenskú kontrolu počestného spôsobu života. Často pritom patrili vrchnosti, čo mohlo spôsobovať konflikty panských mlynárov s ostatným obyvateľstvom.⁹³

⁸⁹ *certa instrumenta ad carpentariam pertinentia remansissent, videlicet duo magni sectores ad dolabrum pertinentia, duo serra magna, terebra maiora octo, funis robustos et magnos octo Rfl. valentes.* ŠA BB, ZŽ, Kongreg. prot. II, pag. 176-177.

⁹⁰ FEJÉRPATAKY, L. (ed.): *Magyarország városok*, s. 82.

⁹¹ MOL DL 84 719, 84 720, 63 965; MALINIÁK, P.: Osídlenie od 13. storočia, s. 79, 88-89.

⁹² KMEŤ, M.: Mlynárske dynastie v regióne Banskej Bystrice (na príklade rodín šalkovských mlynárov). In: *Mlyny a mlynárske remeslo. Etnograf a múzeum X.* zost. I. Danterová, Galanta : Vlastivedné múzeum, 2006, s. 44, 51-52.

⁹³ VAN DÜLMEN, R.: *Bezectní lidé. O katech, děvčkách a mlynářích. Nepočestnost a sociální izolace v raném novověku.* Praha : Dokořán, 2003, s. 38-39; ŠMAHEL, F.: „Lidé na okraji“ pozdně středověké společnosti. In: *Člověk českého středověku.* eds. M. Nodl – F. Šmahel, Praha : Argo, 2002, s. 466; JEZIORSKI, P. A.: *Marginies społeczny w dużych miastach Prus i Inflant w późnym średniowieczu i wczesnych czasach nowożytnych.* Toruń : Uniwersytet Mikołaja Kopernika, 2009, s. 63-65.

Kauklia vystupujúci pred mlynom. Medirytina z diela *Wirkung der Planeten*, okolo roku 1470 (podľa Jeziorski 2009)

Sporné mohlo byť už ustanovenie mlynára, o čom svedčí situácia v breznianskom mlyne na Horehroní. Pred súdom Zvolenskej stolice v roku 1512 protestoval dvorský správca Ľupčianskeho panstva. Podľa jeho slov chcel Kršiak, úradník Damiána Dóczyho ustanoviť breznianskym mešťanom iného, nového mlynára. Brezhania nato Kršiakovi pohrozili, že ak im ustanoví iného, zajtra ho uvidí pod mlynským kolesom.⁹⁴ Spor kvôli ustanoveniu mlynára spočíval v nejasnostiach, či mlyn podlieha mestu alebo hradnému panstvu. Nároky na brezniansky mlyn si robili vlastníci hradu Ľupča. Podľa svedeckých výpovedí z roku 1517 užívalo mlyn Ľupčianske panstvo. Majitelia hradu rozhodovali, kto bude mlynár. Damián Dóczy ustanovil mlynára Juraja, ktorý bol mlynárom mnoho rokov. Pomleté obilie z breznianskeho mlyna vozievali poddaní Ľupčianskeho panstva na hrad Ľupča. Podľa obyvateľa obce Nemecká dokonca v čase, keď si Damián a Ladislav Dóczy rozdelili majetky (okolo roku 1500) vozili obilie z breznianskeho mlyna až „dole na hrad Revište“. Obilie v tom čase vážil Ivaniš Klužani alebo Lužani. Podľa výpovede poddaného z Lopeja boli z hradu Ľupča vždy vysielaní drábi, aby vážili obilie v breznianskom mlyne, ako aj v iných mlynoch, patriacich panstvu.⁹⁵ Vzorka z regiónu napovedá, že miestny mlyn bol dôležitým miestom ekonomických záujmov i medziľudských kontaktov. Poddaní z okolia, ktorí si nechávali zomlieť múku, pritom podliehali pravidelnej kontrole vykonávanej zástupcami zemepánov. Vo vzťahoch medzi mlynármi a okolitými feudálnymi vlastníkmi mohlo však dochádzať aj k otvoreným konfliktom. Svedčí o tom udalosť v budčianskom mlyne. V júni roku 1523 sa pred stoličným súdom sťažoval dobronivský kastelán na zemana Juraja Ostrolúckeho. Ten mal spolu so svojimi poddanými prísť ozbrojený do mlyna obce Budča na Dobronivskom panstve a z neznámeho dôvodu poraniť tamojšieho mlynára. Ostrolúcky následne vyhlásil, že keď išiel na sv. Juraja (24. apríla) z Budče, budčiansky mlynár ho skoro utopil v Hrone (*in fluvio Gron prope submersit*). Dodal k tomu, že mlynára nenapadol ozbrojený.⁹⁶ O ďalšom vyšetrovaní a okolnostiach prípadu chýbajú správy.

⁹⁴ Doslovne: *Si locabis nobis alium, cras videbis eum sub rota*. MATULAY, C.: *Kongregačný protokol*, s. 132, č. 107.

⁹⁵ MALINIÁK, P.: Svedecké výpovede obyvateľov Ľupčianskeho panstva ako prameň k dejinám regiónu v neskorom stredoveku. In: *Krajina, história a tradície čipkárskych obcí Horehronia*. eds. P. Hronček – P. Maliniak, Banská Bystrica : Ústav vedy a výskumu Univerzity Mateja Bela, 2007, s. 205-206, 209.

⁹⁶ MATULAY, C.: *Kongregačný protokol*, s. 205-206, č. 367, 369.

O organizovaní mlynárov do profesijného združenia máme doklady zo začiatku novoveku. Korporácia pôbiaca vo viacerých stoliciach mala už v tom čase za sebou dlhší vývoj. 16. februára 1550 vydal Ferdinand I. na Bratislavskom hrade na žiadosť Jána Molnára z Ladíc (*de Ledecz*) a iného Jána Molnára *de Nag Lyczk* (?) listinu, v ktorej potvrdil privilégiá mlynárov z Tekovskej, Nitrianskej a Trenčianskej stolice, udelené kedysi uhorskými kráľmi. Podľa nich mlynári neplatili žiadne riadne ani mimoriadne dane a dávky. Nesmeli byť nútení do plnenia služieb, iba ak za peniaze alebo odmenu. Ich spory nemohol súdiť nik iný, len dvanásť prisažných, ktorých si vyvolili spomedzi seba. V prípade odvolania mal súdne spory mlynárov súdiť taverník. Výsady mlynárov sa nachádzali u vtedajšieho mlynárskeho sudcu Valenta Molnára na majetku Ohaj v Tekove, ale Turci vedení Mehmed begom zo Smedereva a Belehradského sandžaku, ktorí spustošili Matúšovu zem (*terram Mathywsfelde vocatam*) jeho dom vypálili. Sudcu a jeho rodinu zabili alebo odviekli do zajatia, a výsady sa stratili. Svedectvo o tejto udalosti nechali mlynári zaznamenať do sedriálnych protokolov Tekovskej a Nitrianskej stolice. Kvôli preukazovaniu svojich slobôd pred výbercami daní a zemepánmi neskôr požiadali zástupcovia mlynárov o ich opätovné udelenie. Panovník im preto v roku 1550 vydal novú listinu.⁹⁷ Zástupcovia združenia mlynárov, ktoré zachované pramene bližšie nešpecifikujú (išlo azda o cech), neskôr predložili pred Svätobeňadickým konventom listinu vydanú Ferdinandom I. a požiadali o vyhotovenie jej tranzumtu. Pred hodnoverné miesto predstúpili šiesti mlynári zo Slepčian, Mankoviec, Topoľčianok, Moraviec, Tesár a Choče, a požiadali aj v mene ostatných mlynárov Tekovskej, Nitrianskej a Trenčianskej stolice o prepis listiny. Viedol ich mlynár Hieroným, pochádzajúci zrejme z Machuliniec (*de Maholyncz*).⁹⁸ Vzhľadom na vyššie opísané organizovanie mlynárov môžeme usudzovať, že Hieroným bol v tom čase mlynárskym sudcom a ostatní šiesti mlynári zastávali funkcie prisažných. Z hľadiska ich pôvodu je zaujímavé, že všetci pochádzali z okolia Zlatých Moraviec v povodí Žitavy v západnej časti Tekova. Ešte pred prepisom výsad sa v tomto priestore stretávame s hospodárskymi záujmami Svätobeňadického konventu. Okrem iných majetkov konvent vlastnil aj mlyny v Slepčanoch a Tesároch.⁹⁹ K spomínanému plieneniu „Matúšovej zeme“ došlo na jeseň roku 1530. Vojská belehradského pašu Mehmeda vtedy napadli územie medzi Váhom a Hronom.¹⁰⁰ Je preto zrejmé, že výsady v písomnej podobe nadobudli mlynári najneskôr v roku 1530. Tieto privilégiá mali pravdepodobne stredoveký pôvod. Združenie mlynárov zo širšieho územia troch stolíc naznačuje ich ekonomický i sociálny vzostup, ktorý si táto profesijná skupina udržala aj v novoveku.

⁹⁷ SNA, HM HB, Auten. prot. D, pag. 55-56. Znenie výsad uverejnil už ETHEY, J.: Z minulosti mlynov na Slovensku. In: *Historica Slovaca III. Acta Erudite Societatis Slovaca*. 1940/41, s. 245. Zachovanie v mladšom odpise porov. SNA, Mikrofilmy archívnych dokumentov v súkromnej držbe, Jednotliviny, film II. B – 969.

⁹⁸ SNA, HM HB, Auten. prot. D, pag. 55.

⁹⁹ MOL, MKA, Conscr. port., Com. Bars., pag. 658, 753-754.

¹⁰⁰ MATUNÁK, M.: *Život a boje na slovensko-tureckom pohraničí*. Bratislava : Tatran, 1983, s. 32.